

Az induló Horkheimer

A század első felének kiemelkedő gondolkodóival ellentétben, Max Horkheimer elméleti munkássága nem egynemű; amiután posztulátumait és axiómáit rögzítette, nem arra törekedik, hogy egységes rendszert alkosson. Életműve állásfoglalás, kora társadalmának és humanizmusának programszerű bírálatát tartalmazza. Ennek ellenére aligha játszhatott volna kiemelkedő szerepet a század filozófiai gondolkodásában, és aligha lehetett volna olyan nagy hatású, ha kifejezése nem magas fogalmi szinten történne. Azt, hogy ez az életmű meghatározta a kor egyik legjelentősebb filozófiai irányzatát, az ún. frankfurti iskolát, az alábbi sajátos vonások magyarázzák: állásfoglalást fejez ki egy olyan társadalmi-történelmi pillanatban, melyben a pozitivistá módszerek beözönlése az elmélet területére, a struktúrák és a tudományos gondolkodás eredményeinek célkitűzésszerűen semleges exegézisére szűkítették a filozófiát; továbbá ennek az állásfoglalásnak megfelelő filozófiai fogalmakra történő lefordítását képezi egy olyan társadalmi-történelmi pillanatban, melyben az általános elméleti szintézisre való törekvések helyét mindinkább a rész tanulmányok, az esszé- és cikkforma foglalta el.

Nem érthetjük meg a Horkheimer filozófiai elmékedéseiben jelentkező témák és a kortárs filozófiai vitákban általa megfogalmazott teoreémák jelentését, anélkül hogy alaposan szemügyre ne vennénk első írásait. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor szellemi életrajzának lényeges adatait. Csak így érthetjük meg azokat a társadalompolitikai és szellemi törekvéseket, melyek a század első évtizedeinek Németországát jellemezték. Horkheimer az igazi gondolkodó érzékenységgel és magas szellemi feszültséggel élte át korának problémáit — ennek a korszaknak egyetemes érvényű tényeit fejezte ki, meghatározott értékű szemzőből.

Amint ifjúkori levelei mutatják, felfogását a szenvedés, igazságtalanság, elnyomás és a hatalom elleni tiltakozás, egy jobb világ keresése határozta meg (H. Gummier—R. Ringuth: *M. Horkheimer*, Hamburg, 1973). Egy hagyományörző és tradícionista család sarjaként, akárcsak Schopenhauer, Horkheimer sem követte azt a hivatást, amit a polgári környezet kényszerített rá: nem lett gyáros, hanem filozófiai tanulmányainak szentelte magát, melyeket először Frankfurt am Mainban az újkantiánus Cornelius vezetése alatt, majd Freiburg im Breisgauban Husserl és Heidegger irányításával folytatott a német fenomenológia fénykorában. Egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg Marx elemzéseivel és tanaival. Pontosan akkor, amikor a munkásmozgalom sikereinek következtében a szocialista forradalom küszöbén álló Németországban a marxi életmű mind nagyobb teret hódított. Ezért Horkheimer újkantiánus és fenomenológiai irányulása már kezdetben erős marxista befolyásnak volt kitéve. Közvetlen kapcsolata a marxizmussal, a társadalom és a forradalom problémáival 1918-tól számítható, amikor Horkheimer részt vesz a müncheni forradalmi megmozdulásokban. Akárcsak a korszak más teoretikusai, ő is kiábrándult a német szociáldemokraták első világháború kezdetén tanúsított magatartásából; ez a kiábrándulás tartós nyomot hagyott benne, s a filozófia és partizánpolitika közötti kapcsolattal szembeni bizalmatlanságban nyilvánult meg. A rendelkezésünkre álló adatok nem igazolják, hogy a kommunista párt tagja lett volna, kétségtelen tény azonban, hogy az 1918—1920-as éveket megelőző és követő mozgalmi éveken Horkheimer végig közel állt a baloldali értelmiség csoportjaihoz. Mindez mély nyomot hagyott korai írásain.

Már első munkáját, 1926—1933 között készült jegyzeteit, melyeket *Dämmerung* (Zürich, 1934), címmel jelentetett meg, a polgári társadalom válságának szenteli, olyan következtetéseket fogalmazva meg, melyek későbbi elméleti tételeiben is megtalálhatók majd: a kapitalizmust mint a termelőerők és korlátozott destruktív használatuk közötti ellentmondást jellemzi; felhívja a figyelmet a termelőerőknek arra a tendenciájára, hogy stabilizáló tényezőkké alakuljanak át. Az egyéni és közösségi lét valószínűségi jellegét nem lehet szerinte a kapitalizmus feltételei között megszüntetni, ezért van szükség arra a társadalmi rendre, amelyben az egyének általában és külön-külön is ellenőrizni képesek saját létüket. Horkheimer fájalta a német munkásmozgalomban a százedelön bekövetkezett szakadást, minthogy szerinte „mindkét pártban vannak olyan erők, melyektől az emberiség jövője függ“ (I. m. 130.). A szociáldemokratáknak azt rójta fel, hogy az az illúziójuk, miszerint az emberi viszonyokat hatékonyan jobbítani lehet a kapitalista gazdaság alapjain, míg a kommunistákat „tekintélyelvű dogmatizmusukért“ bírálta. E mun-

kájában tagadhatatlanul a kapitalista társadalom kritikájára összpontosít, hiányzik azonban a szocializmus alternatívájának pozitív kidolgozása, holott Horkheimer a szocializmusban képzelte el a kapitalizmusban megoldatlan egyéni létkérdések társadalmi szintű megoldását. A szocializmus itt többnyire mint a kapitalizmus egyszerű tagadása jelenik meg, s ennek az álláspontnak a kialakulásában valószínűleg bőven közrejátszott a német munkásosztály pillanatnyi helyzete is.

Emellett azonban figyelembe kell vennünk Schopenhauer metafizikus pesszimizmusának ideiglenes hatását is Horkheimerre, akinél a kapitalista társadalom marxista kritikájához való vonzódás pesszimizista-liberális természetű gyakorlati opciókkal párosul. „A filozófiával való első ismeretségem Schopenhauer munkásságához fűződik — írja élete vége felé —, a Hegel és Marx elméletével való találkozás, a megértés és a valóság megváltoztatásának határozott szándéka sem törölték el, még a politikai indíttatás ellenére sem, ezt az indíttatást.” (*Kritikai elmélet* I. XIII., 1968.) A meghaladhatatlan végesség, bármely emberi mű viszonylagos volta és a történelem értelmetlenségének schopenhaueri eszméi döntő hatással voltak Horkheimerre. Ezért a marxizmushoz való csatlakozását a következőképp jellemzi: „Igaz, marxista voltam, forradalmár. Az első világháború után Marxszal kezdem foglalkozni, mert a nacionalizmus veszélye nyilvánvaló volt. Azt hittem, csak egy forradalommal lehet a nemzetiszocializmust felszámolni, és éppen egy marxista forradalommal. Az én marxizmusom, forradalmárságom válasz volt a jobboldali totalitárius elnyomásra.” (I. m. 55.)

Schopenhauer metafizikus pesszimizmusa mellett e filozófia egy másik alap gondolata — az elnyomottakkal való együttérzés — is döntően hatott rá. Ennek újraélesztésében igen messzire ment, mert Marx és Schopenhauer között ebben látta az érintkezési pontok egyikét: Schopenhauer naturalizmusa és Marx materializmusa egyaránt az emberi lét konkrét jellege feltárására törekszik, mégpedig közérthető módon, a spiritualista metafizika posztulátumait megtagadva. „Találtam valami hasonlóságot Schopenhauerrel — írja Horkheimer —, mert úgy tűnik, hogy Marx elmélete tulajdonképpen tiltakozás az ellen, hogy a polgári forradalom megvalósításai — szabadság, testvériség, egyenlőség — csak egy kisszámú embercsoportot érintettek. Így a két gondolkodó számomra együtt volt jelentős.” (I. m. I. V.) Schopenhauer azonban nemcsak kiindulópontot jelentett, hanem egyes történelmi materialista tézisek közvetítésével, amint majd látni fogjuk, végpontot is. Ez nem hagyhatta érintetlenül a marxista felfogáshoz, a dialektikus materializmushoz való viszonyát, Horkheimer egyfelől a dialektikus módszer alapelvei értelmében totalizációkra, másfelől, a pesszimizmus posztulátumainak megfelelően az ellentétek állandó nem-azonosságának állítására kényszerül. Ez a nem-azonossági dialektika, mely ugyanakkor társadalomelméletként mégis totalizálni akar, mindegyre magában hordja azt, amit különben mindegyre meghaladni vélt.

Horkheimer korai elméleti írásainak alapvető előfeltevése az az összeférhetetlenség, amely az egyéni létnek, az egyéni lét szabadság és harmónia iránti aspirációjának valódi megértése, másfelől a gazdasági és politikai élet monopolista-totalitárius formái felé fejlődő polgári társadalom mint keret között fennáll. E formák súlyosan veszélyeztetik a klasszikus polgári liberalizmus humanista értékeit. Horkheimer elfogadja, hogy ez a fejlődés a polgári társadalom immanens tendenciáiból következik, és hogy a klasszikus polgári liberalizmus által meghirdetett értékek megmentése a polgári társadalom keretétől való elméleti elhatárolódást követel. Első nagyobb elméleti munkájában (*Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie* — 1930) megpróbálja feltárni a polgári filozófiai felfogás meghatározó vonásait és korlátait s egy kompromisszum nélküli elméleti alternatívát kidolgozni.

A tanulmány alapvető elméleti törekvéseit illetően az elvont ész hegeli kritikájából, a modern racionalizmus Schopenhauer megfogalmazta formális jellegeből és az ifjúkori Marx-művek Hegel-bírálatából táplálkozik. Főként annak a racionalitásmodellnek a történelmi viszonylagosságát próbálja bizonyítani, amelyet a modern természetudományok dolgoztak ki, és amelyet a polgári filozófia, függetlenül attól, hogy ellensége-e vagy sem a felvilágosodásnak, mindig a racionalitás modelljének tekintett. Horkheimer visszautasítja a szcientista racionalizmus kizárólagosságát, mivel szerinte „a polgári társadalomtudomány megjelenésében elválaszthatatlanul a tudomány és technika fejlődéséhez kötődik; nem lehet megérteni anélkül, hogy a társadalomnak a természet feletti uralmához viszonyítanánk”. (*A polgári történelefilozófia kezdetei*. Frankfurt am Main, 1971. 10.) A természet egyalakúságának feltevése, mely a modern tudományok alapja, tudományosan nem bizonyítható, inkább a természet és az ember fölötti uralom egyvezetetésére irányuló hipotetikus javaslat, s a korai polgári korszak társadalmi-történelmi igényeit elégíti ki.

A történelemlétefilozófia a polgári kor kezdetén a formális racionalitás elvét fordította le a politikai magatartás nyelvére (Machiavelli), az állam nyelvére (Hobbes),

az utópia nyelvére (Morus Tamás), ez határozta meg a polgári filozófia egész későbbi fejlődését. A társadalmi élet pszichologista felfogása Machiavellinél, az állam és társadalom közötti különbségtétel Hobbesnál, Morus utópikusságának látomásos idealista jellege, mind e „fordító” művelet következményei.

Horkheimernek e látszólagos történetfilozófiai kitérője a polgári történelem-filozófia korlátaira vonatkozó következtetésekkel zárul, melyeket a polgárság fejlődése az örök igazságok rangjára emelt — „az időlegesnek ez az örökkévalóvá tétele, az új történelemfilozófia sajátos hiányossága”, ami elméletileg csakis a lét társadalmi beágyazottságának figyelembevételével haladhat meg: „az, ami természet, az ember életfolyamatától függ, és viszont, ez a folyamat a természet-től.” Horkheimer elismeri, hogy a történelmi lét és az emberi megismerés megértésének alapja inkább a társadalmi viszonyok struktúrájában rejlik, mintsem bizonyos természeti állandók feltételezésében.

Ezt az álláspontot képviselte Horkheimer a háború előtti Németország filozófiai vitáiban. Szemben a filozófiai antropológia megteremtésére irányuló törekvésekkel, Horkheimer lehetetlennek tartotta „a sajátos emberi lényeknek egy a történelemtől függetlenített és az emberfogalomra vonatkozó végleges ítéletek formáját öltő elméletét”. Ami az igazságnak az ideológiától való elhatárolhatóságát illeti, Horkheimer azon a véleményen volt, hogy „egy elmélet történelmi feltételezettsége sohasem kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy ez az elmélet ideológia lenne... A tényleges ideológiát mindig ismereteink éppen elérhető szintje határolja be”, a társadalom egészének függvényében. Azzal az elméleti formulával szemben, mely egyedül az utópiában látja az adott társadalmi keretek mélyen emberi elkötelezettségű meghaladásának lehetőségét, Horkheimer azt hangsúlyozza: „Csak a valóságos emberek cselekszenek, lépik át az akadályokat, s képek ezáltal felszámolni az elszigetelt vagy általános szenvedést, melyet ők maguk vagy a természet erői okoztak.” A mítoszok eredetére vonatkozólag kitarított amellet, hogy „a sors ténylegesen csak akkor nőhet az emberi termékek fölé, ha a társadalom nem képes saját problémáit tudatosan, érdekeinek megfelelően szabályozni”.

Horkheimer állásfoglalásainak értelme világos: a különböző elméleti-filozófiai problémák összefüggnek egymással, nem szakíthatók el az adott társadalmi-történelmi struktúra objektív feltételezettségétől, valamint megváltoztatásának lehetőségeitől. Bár kimondottan Marxra nem hivatkozik, ifjúkori műveinek gondolatait nyilvánvalóan felhasználta Horkheimer. Egyik első munkájával, az *Ein neuer Ideologiebegriff?*-fel (1930), mely tulajdonképpen Karl Mannheim *Ideologie und Utopie* című művének polemikus recenziója, máris a Marx-viták közepe tájára magát. „Marx elméletének a szellemtudományokba való beépítésével — írja — Marx alapvető fogalmainak értelme a visszájára fordul. Nem egy »totalitás«, avagy az abszolút, teljes igazság megismerése, hanem az adott társadalmi valóság megváltoztatása volt tudományának szándéka. Ezért bírálták a filozófiáját, de nem állították helyére egy új metafizikát.” (*Társadalomfilozófiai tanulmányok*. Frankfurt am Main, 1973. 21.) Horkheimer elutasította nemcsak a kész tudományos igazságokként felfogott marxizmus eszméjét, hanem a marxista rendszer ökonomizált és szcientizált vátozatait is. Míg az előbbi a századelő revizionizmusára volt jellemző, az utóbbi Mannheim relativizmusában csúcsosodott ki, aki a marxizmust a már meglévő tudományokkal egy sorban helyezte el. Ilyen értelemben Mannheim kitüntetett polemikus célpontja lehetett Horkheimernek, Mannheim ugyanis abban az értelemben általánosította Marxnak a megismerés társadalmi-történelmi meghatározottságára vonatkozó tételét, hogy kidolgozta az ideológiai totalitás fogalmát. Eszerint minden ismeret tartalmában és formájában egyaránt ideologikus jellegű. Horkheimer meggyőzően bizonyította, hogy ez az ideológiafogalom egy történelemfeletti lényeg metafizikus előfeltevését tartalmazza, mely nem ért egyet a különböző elméleti világnézetekkel, hanem a maga teljességében csak a megismerés által fedhető fel. Egy ilyen előfeltevés nem több, mint a történelmi lény egy kiüresített fogalma, mely elkerülhetetlenül egyfajta konformista jellegű kvietizmust von maga után. „Már az első lépésnél, mely az ideológia fogalmát eltávolítja a politikai kritika területéről, elveszti meghatározott jelentését. A megismerésnek az az elmélete, amely relativizmusnak hiszi magát, és amely az összes szempontot mint »partikulárisat« írja le, maga is csak partikularitás.”

Másfelől az „ideológiai totalitás” fogalmát Horkheimer a marxista ideológia-elemzéssel vetette össze, és rámutatott arra, hogy a fogalom meghaladása elképzelhetetlen az adott társadalmi-történelmi valóság konkrét feltárása s az ideológia és igazság közötti különbségtétel, az autentikus marxista ideológiafogalomhoz való visszatérés nélkül.

Keszthelyi András fordítása